

З таким багажем західноєвропейська наука про народи і нації думас вступати в XXI століття.

Г. Скрипник
/Київ/

НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ ТА ПРОБЛЕМИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСТВА

Економічні труднощі та соціальні негаразди, що поглибилися в процесі розбудови незалежної Української держави, політологи та соціологи невідька пояснюють хибами національної вдачі, нездатністю українства згуртуватися задля державно-національного самоствердження. При чому, акцентуються окремі негативні риси етнопсихіки, але не з'ясовується їх природа, не висвітлюються об'єктивні обставини історично-політичних реалій в Україні, що спричинилися до їх виникнення. Ігнорується той факт, що національна психіка не є явищем статичним, що під впливом несприятливих суспільно-політичних явищ вона зазнає певних змін і деформацій, властивих не лише окремим етносам, а і всьому глобальному світу. У висліді історичної долі багатосотлітнього підземельного життя українського народу етнопсихіка українців теж зазнала певних змін. Сьогодні спостерігається намагання абсолютизувати окремі з набутих ментальних настанов, свідоме чи несвідоме прагнення улаштувати від них характер сучасних суспільно-політичних процесів. На наш погляд, надто перебільшується значення регіональної етнопсихології, яка ніби-то спричиняє територіальне розшарування суспільних інтересів та унеможливорює загальнонаціональну консолідацію. Хоча вплив географічного фактора і зумовлює деяку природну регіональну етнопсихічну відмінність населення України, проте вплив цей на формування особливостей психіки суттєво корегувався історичними чинниками. Зокрема, періодичні відступи у години негоди української людності з півдня на північно-західні землі та потік мирних колонізаторів у зворотньому напрямі за спокійніших часів сприяли, на думку О.Кульчицького, змішуванню північних і південних расових прикмет і витворенню осереднього українського (динарського) антропологічного типу з відповідним набором

етнопсихологічних характеристик, відносно спільних для всіх теренів України. Відзначаючи помітну етнокультурну однорідність українців, М.Грушевський підкреслював, що процес флюктуації української людності впродовж століть був причиною мовної і культурно-побутової гомогенності українського народу через постійне перемішування¹.

Слабка внутрішньоетнічна солідарність та ментальна фрагментарність українського суспільства склалися внаслідок політично-територіального розчленування України і належності великих регіонів до різних держав, що прагнули анексувати та привласнити українські землі, денационалізувати українців, накладаючи їм свої культурні цінності і етнопсихічні установки.

Певні відмінності у психіці східних і західних українців виразніше постали впродовж останніх століть, що для населення південно-східних земель стало періодом масштабних фізичних репресій та духовної агресії імперії. Наслідком цілеспрямованої асиміляції держав-поневоловачів стала ментальна фрагментарність українського суспільства, що особливо виразно спостерігається на сході та півдні України. Національні ментальні настанови українців цього регіону успішно блокуються чужими ментальними настановами, накинутими впродовж віків колоніальною владою. Відтак, мова має йти про відновлення природних ментальних настанов українства, натомість цілеспрямованої пропаганди ніби-то відвічних регіональних етнопсихічних відмінностей та зумовлених ними потреб регіоналізації, територіального поділу України.

Ідея регіоналізації чи крайового поділу України вміло нав'язувалася Москвою через проекти Держплану СРСР ще в 20-ті роки, проте була відкинута тодішнім українським керівництвом як вкрай шкідлива. Так, нарком Григорій Грицько, підкреслюючи недоцільність крайового поділу, говорив: "життя показує, що не крайовий поділ України, а дальша консолідація є в інтересі українського народу".

Рішуче виступав проти крайового поділу України, абсолютізації регіональних етнопсихічних відмінностей українців М.Грушевський. Учений застерігав тих, котрі чи то зумисне, чи то через недалекоглядність "хапаються тих відмін, витворених на нашій національній тілі чужими впливами та зверхніми обставинами", і поняття цілісної української території підмінюють

¹ Грушевський М. Історія Русь-України. - т.І.

поняттям краю, області і з української території викроюють обласні автономії. Хоч під натиском чужих політичних систем та через політику розчленування різні частини України слабо відчували свою національну єдність... та пасивно піддавались чужим впливам", проте в українських загально-національних інтересах, — підкреслював М.Грушевський, — "в теперішній стадії лежить власне концентрація всіх національних сил, а для того — всіх частей української території".

Настанови вченого розвивати в українців почуття єдності, "почуття солідарності, близькості, а не роздмухувати ріжницю" надто актуально звучать сьогодні, коли певними антидержавними силами поширюється міф про багатоетнічність українства, про принципову ментальну відмінність населення України різних регіонів, відтак — про потребу регіоналізації, федеративного устрою України. Цей міф має переважно політичні мотиви: дистанціювати різні частини українських земель, сприяти активізації в них відцентрових тенденцій, а отже — перешкодити загальноукраїнській консолідації і домогтися чергового розчленування України. З погляду державно-національної української перспективи слід рішуче відкинути ідею регіоналізації і протиставити їй на державному рівні чітке формулювання загальнонаціональних інтересів та неухильне справжнє (а не декларативне) їх відстоювання.

Істотно ускладнюють етноконсолідаційні процеси в середовищі сучасного українства негативні етнічні міфи та стереотипи, що були сформовані в надрах тоталітарної системи. Етнопсихологічні штампи — стереотипи про бездержавність української нації та про ніби-то її нездатність успішно творити власну державу, що активно поширюються й тепер з-поза меж України та, як не парадоксально, охоче підхоплюються пресою та певними політичними колами в Україні, дезорієнтують українську суспільність, сіють невіру та неохочують її до будь-якої активної діяльності, спрямованої на зміну дійсності. Згубно впливаючи на колективну свідомість нації, негативні етнічні міфи та стереотипи програмують відповідні реалії не лише теперішнього, а й майбутнього.

Тим-то і видається актуальним з'ясування причин виникнення та побутування цих негативних явищ, що, на наш погляд, сприятиме пошуку шляхів їх подолання.

Етнопсихологічна спадщина кожного народу включає архетипи та психічні установки, що відносяться, головню, до сфери

колективного несвідомого. Ці глибинно-психічні чинники є важливим регулятором життєдіяльності людини і всієї етнічної спільноти. Сукупність домінуючих установок дозволяє охарактеризувати ментальність спільноти, національну вдачу народу. За О.Кульчицьким, до глибинно-психічних чинників, що впливають на формування національного характеру українців, слід віднести окремі архетипи в колективному несвідомому (архетип доброї матері землі-годувальниці, доброї природи тощо) та комплекс меншовартості¹. Кількасотрічне підсвідлине становище хороброго і волелюбного народу об'єктивно спричинилося до постання комплексу меншовартості. Розходження між відчуттям особистої вартості, власною гідністю та постійними історичними невдачами спільних політично-державницьких змагань народу, що породжували психоз невдачі в цілому середовищі українства, на думку В.Яшів, надали національному комплексу меншовартості специфічного забарвлення, перетворюючи його в комплекс кривди, історичної несправедливості. Останній, в свою чергу, зумовлює тенденцію до надолуження, надкомпенсації, яка може реалізовуватися різними шляхами: від негатиї зовнішнього світу, знецінювання об'єктивної дійсності і втечі від неї в етично-ідилічне мрійництво — до насміху над дійсністю, до підсвідомого мазохістичного пошуку пасолоди в стражданні або ж до агресивності з бажанням помсти, відплати за історичні кривди і несправедливість буття.

До виникнення комплексу меншовартості та підсвідомого почуття кривди, на думку О.Кульчицького, спричинилися складні історично-політичні обставини, легальні та нелегальні засоби утиску, фізичного переслідування та принищування національної гідності українців окупаційними режимами. Наслідками цього комплексу, "почуттями та прямуваннями, пов'язаними із власною недорівняністю і недостатністю супроти життєвих завдань" дослідники пояснюють деякі вади національної вдачі українців, зокрема критикоманство. За умов тиску жорстокої реальності окупаційного режиму та неможливості власної повноцінної реалізації для особистості, а, відповідно, — через відсутність власних успіхів — успіх інших не викликає радості, породжуючи натомість прагнення знецінити чужі досягнення. Звідси — нешляхетне прагнення "стягнення

¹ Кульчицький О. Риси характерології українського народу // Енциклопедія українознавства / під ред. В.Кубійовича та З.Кузеді/. - Мюнхен. - Нью-Йорк. - 1949. - Т.1. - С.708-718.

вниз" інших, критичне ставлення до дійсності, що переростає у критикоманство. Позбутися відчуття власної неповноцінності та характерного критикоманства можна, на думку В.Яніва, шляхом посилення власної активності та націлення своєї діяльності на успіх, на виразний результат, до досягнення якого слід змагати з усіх сил.

Власний успіх і віра в себе послабловатиме комплекс меншовартості, дозволить належно оцінити результат діяльності інших. Тому-то родинне та шкільне виховання має бути спрямоване на формування почуття власної гідності, на розвиток у кожної дитини потреби самовияву, активної і результативної діяльності.

Духовна агресія московської метрополії, в основу національного буття якої закладено ідеологію східних деспотій, принципи автократичної влади та підпорядкування особистості общині (мирові), за висловом М.Костомарова, "аж до повного поглинання особистості", зумовили "духовну мутацію" в середовищі українства, проникнення чужої ментальності та світогляду у духовний світ українця. Метропольна московська держава впродовж кількох сторіч в Україні протекціонувала російському менталітетові, культивуючи і насаджуючи чужі для народу соціальні та морально-психічні установки.

Щонайжорстокіша боротьба велася проти українського індивідуалізму й демократизму та пов'язаної з ними приватно-власницької психології. Індивідуально-незалежний характер господарювання, вільне землеволодіння, що як слушно зауважує О.Нельга, історично з'єднувалося з ідеєю козацтва¹, суперечили сповідуванню більшовицькою Росією "общинним" ідеям і настроям "пасивності та утриманства, патріархального колективізму; примітивним уявленням про зрівняльницьку справедливість, неприйняття майнової диференціації і конкуренції, ненависті до багатих, особливо у своєму середовищі". Масштабні репресивні акції окупаційного режиму, спрямовані на фізичне винищення нації, послабили вільнолюбивий дух народу, спричинили серйозну деформацію національної ментальності. Як наслідок, у суспільній свідомості укорінилась думка про пріоритет соціальної ідеї, формується національна індиферентність.

Пригнічення характерних для українства ментальних настанов, а, отже - серйозну деформацію національної ментальності,

¹ Нельга О. Українство як етнопсихологічний феномен // Українська діаспора. - Ч.3. - Київ-Чикаго, 1993. - С.12.

спричинило і впровадження потужних механізмів зросійщення українців (через насадження і протекціонування російській мові та культурі та зневагу й висміювання національних форм життя, ліквідацію рідної церкви, школи та вищої освіти). Водночас, втягнення України в орбіту російської культури зумовило її віддалення від культурних впливів Європи, дистанціювало українську національну владу від європейських ментальних настанов.

До негативних стереотипів, накинутих українському суспільству колоніальною владою, слід віднести і негативні уявлення про себе, названі дослідниками "негативним власним образом". Цей образ твориться впродовж тривалого часу шляхом проєктування негативних якостей колоніальної влади (що за Юнгом називається "колективною тінню") на суб'єкт колонізації. Проєкція негативних якостей чи "колективної тіні" панівного суспільства на пощолений етнос має сильний руйнівний вплив, оскільки останній починає з часом ототожнювати себе з такою проєкцією.

Накинуті зовні і засвоєні українством на віру негативні стереотипи трансформувалися у негативний власний образ. Засвоївши погляди і цінності колонізаторів, значна частина українців стала на шлях руйнування національної культури власними руками. Звідси — зневага до всього українського, ніби-то меншовартісного, як форма самозневаги і самоненависті¹. У контексті негативних наслідків впливу колоніального режиму на українську етнопсихіку слід розглядати і такі окремі прояви національної ментальності як психологічна мімікрійність, рецидиви рабської психології та принижене почуття національної гідності. Набуті ментальні настанови, блокуючи та витісняючи природні компоненти національної ментальності, стають серйозною перешкодою загальнонаціональній консолідації. Відтак, подолання цих наслідків, утвердження реалістичних самооцінок і позитивного "автоіміджу" є важливим аспектом виховних завдань і родини, і школи.

Посилено тиражуються антиукраїнськими силами в засобах масової інформації та формують відповідну громадську думку міфи про ніби-то "етногенетичну" нездатність українства інтегруватися та сформувати загально-національні інтереси. А між

¹ Грабович О. Колоніальна спадщина в сьгоднішній Україні: кілька ключових питань // Другий міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення - Львів, 1994. - С.16-21.

тим, національні інтереси як загальний вираз актуальних потреб національної спільноти об'єктивно не могли сформуватися в Україні за умови недержавного буття українського народу. Відомо, що окупаційні режими намагалися спотворити справжню суть національних інтересів українства, підмінюючи їх загальноімперськими інтересами. Особливо масштабних розмірів набуло це спотворення за радянських часів завдяки підключенню потужних засобів масової інформації. Наслідком багатовікової ідеологічної пропаганди та відповідної соціально-економічної й національної політики імперської влади в Україні стала деформація національної свідомості частини українства, ототожнення українських національних інтересів з російськими.

Водночас поразки в загальнонаціональних змаганнях та національні утиски породили серед частини урбанізованих українців своєрідний скептицизм щодо доцільності загальнонаціональної консолідації. На цьому тлі з'явився певний прошарок динамічних, амбітних особистостей, які понад усе ставлять власний, а не загально-національний успіх, не розуміючи, що нехтування загальнонаціональними інтересами обертається трагічними наслідками як для нації, так і для особистості. Аналізуючи причини "персоналістичної недалекоглядності" українців, Г.Ващенко зазначає, що несприятливі обставини суспільнополітичного життя спричинилися до перетворення індивідуалізму українців в егоїзм, що характеризується замиканням в коло вузьких особистих інтересів, нехтуванням інтересами нації, ренегатством і кар'єризмом, амбіціанством і обмеженістю. Саме цю нашу персоналістичну недалекоглядність і обмеженість мають на увазі наші сусіди, скептично зауважуючи: "Українці думають, що вони хитрі". Ця "індивідуалістична хитрість" уможливила перетворення цілої могутньої нації на "розмінну монету" у геополітичних інтересах чужих держав. Адже нація, що не спроможна піднятися до усвідомлення своїх загальнонаціональних інтересів, до творення власної держави, стає жертвою інших держав. Втрат, що їх зазнав через бездержавність український народ лише в ХХ столітті, не знав, мабуть, жоден народ світу.

Серед причин цих негативних етнопсихічних явищ Г.Ващенко називає також тривалу відсутність власної національної держави, внаслідок чого люди перестали жити широкими державними ідеалами і замкнулися в коло особистих, часто дріб'язкових амбіцій. Отже, відсутність високої об'єднуючої

ідейності спричиняє етнопсихічну та світоглядну деградацію серед частини народу. Тому набуває актуальності і великої державної ваги визначення загальнонаціональних інтересів України та доведення їх значення до свідомості кожного українця.

На індивідуальному рівні мова має йти, як слушно зауважує В.Янів¹, не стільки про послаблення українського індивідуалізму, скільки про зміцнення дисциплінованості, готовності підпорядкувати одномоментний власний інтерес збірним державницьким інтересам. Це тим актуальніше, що в Україні і за сучасних умов спрацьовує давня світоглядна парадигма "нейтральної самореалізації", що заснована на критеріях абстрактного раціоналізму і орієнтована на індивідуальний успіх. Подібні соціальні орієнтації, що превалюють серед української інтелектуальної еліти, спричиняють, як і за часів поневолення, вимивання інтелекту нації, а, отже, – своєрідне "інтелектуальне знекровлення" суспільства. Таке суспільство набуває ознак авольовості, пасивізму; воно не здатне кардинально впливати на політичний та історичний поступ.

Відтак – постає проблема переорієнтації освіти з метою піднесення ролі національного фактору; цілеспрямованого формування не просто високоосвіченого фахівця, а свідомого громадянина держави, котрий у своїй діяльності керується загальнонаціональними інтересами.

Серед накинутих зовні негативних стереотипів та міфів, що фатально тяжіють над усім сучасним українством, гальмуючи загально-національну консолідацію, особливо глибоким є міф про "бездержавність", яку і донині трактують як рису національного характеру. Міф цей базується на необ'єктивному, тенденційному тлумаченні реальній українській історії. А між тим, українська нація, яка є спадкоємицею могутньої Кисворуської держави та демократичної козацької республіки, яка за вкрай несприятливих умов свого політичного розчленування сусідніми державами-агресорами спромоглася на боротьбу за власну державність у 20-х роках ХХ століття і, всупереч багатомісячній асиміляторській політиці окупаційних режимів, проявила свідомість та волю до незалежності за сучасних умов, має всі підстави вважатися державною. Інша річ, що жорстока історична реальність підневільного недержавного буття позначилася на

¹ Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. - Мюнхен. - 1993. - С.55.

психологічному типі українця. За часів тотального нищення будь-яких проявів свідомого національного життя і національних суспільно-політичних змагань формувалася тип пасивної особистості.

О. Кульчицький з цього приводу слушно зауважує, що внаслідок історичної долі селекційна дія історичних обставин винищувала від печенігів і половців аж до колективізації активну частину нації, представників "віта героїка" і сприяла виживанню пасивної частини, представників "віта мініма". Виживаючи завдяки втечі чи пристосуванню, представники пасивної частини населення передавали свій пасивізм нащадкам. Натомість активна дшнарсько-козацька частина населення була винищена або понесла такі втрати, що мусила відступитися від своїх героїчних настанов.

Так впродовж віків оптимальною для частини українства ставала позиція найменшого спротиву задля фізичного виживання. У ставленні до дійсності на рівні суспільної свідомості закріплюється політичний нігілізм та прагнення відмежуватися від зовнішнього світу, втекти від життя "в душу і долю".

Зміна динамічного козацького характеру на сумирну владчу хлібороба супроводжувалася зміною духовних якостей українського люду: хоробрість заступають доброта, ніжність, терпимість і толерантність, співчуття до знедолених, сердечність. Аналізуючи причини "пасивізму", нізької соціальної та політичної активності частини українців, не варто ігнорувати впливу кадрової політики окупаційних режимів, спрямованої на недопущення представників корінної нації до керівних посад в урядових структурах, в наукових та культурно-освітніх закладах тощо. Інтуїтивне усвідомлення українцями неможливості повноцінно утвердити себе за даних умов, безперспективності своїх вольових зусиль породжувало скептицизм щодо доцільності активності, соціальну пасивність. До певної колективної депресії, невіри і пасивності спричинилася і та глибока психологічна травма, що була заподіяна українцям внаслідок геноциду 30-х років. Подібний стан, який переживає народ, втративши 10 мільйонів людей, фахівці називають "післяшовковим розладом". Його наслідком є психологічна непевність і орієнтація на фізичне виживання.

Отож, не можна однозначно розглядати український пасивізм, що трактується переважно як ознака авольовості. Для української етнопсихіки характерне поєднання вольових по-

ривів і активності з одного боку, з терплячістю і пасивізмом — з іншого. Проте, як уже зауважувалося, постав цей пасивізм у висліді надзвичайно складних історичних обставин як єдино можливий засіб самозбереження, виживання нації; постав тоді, коли засоби активної героїчної боротьби вичерпалися, не давши бажаних наслідків. Вдаючись до терпіння, яке потребувало не менше вольових зусиль, ніж вибуховий наступальний порив і яке трактувалося як покірність, нація проявляла зрілу розважливність.

Терпіння і зовнішня пасивність як засіб нагромадження та поновлення сил нації для майбутньої боротьби за більш сприятливих обставин було тимчасовим відступом, яке, окрім іншого, мало приспати пильність завойовників, вирятувати від винищення молоді сили, котрі мали в майбутньому довести до перемоги боротьбу за національну волю. За будь-яких нових сприятливих обставин українці, відкидаючи удавану пасивність, мобілізувалися на боротьбу за національне визволення.

Сьогоднішній пасивізм широкого загалу українства є свідченням ще не відновлених духовних і фізичних сил нації, адже етноцид, війни, Чорнобиль, духовна агресія, застосована щодо нації у минулому столітті, завдали непоправної шкоди її генофонду, підірвали здорові сили народу. Щоб употужнити державотворчий потенціал нації сьогодні, потрібні цілеспрямовані й скоординовані зусилля національної освітянської інтелігенції та вищої і середньої школи, спрямовані на відновлення історичної пам'яті, національної гідності і свідомості народу, творення повноцінної урбанізованої національної культури.

Помітно ускладнюються етноконсолідаційні процеси в Україні через відчуження українського міста від села. Сільське населення в Україні традиційно є носієм класичних рис національної ментальності. У XX сторіччі суттєво змінилася соціальна структура українського етносу, який натомість ознак селянськості набув прикмет сучасного урбанізованого народу. В більшості областей українці нині складають понад 70% населення міст. Проте прилучення до урбаністичного способу життя вчорашніх сільських мешканців практично означало їх зросійщення. Адже, починаючи з часів підписання Переяславської угоди і закінчуючи періодом побудови соціалізму, російським урядом велася далекосяжна етнодемографічна та мовна політика, наслідком якої стала русифікація українських міст. Йдеться

про всіляке заохочення та сприяння московської влади російським переселенцям до міст України, навіть в українські трудовадлишкові регіони; про запровадження в Україні так званої "безпаспортної системи", яка перешкоджала повноцінній урбанізації української сільської молоді в Україні, змушуючи її або ж залишатися в селі, або ж вербуватися на новобудови Сибіру; про відповідну кадрову політику московського уряду в містах України тощо.

Чужомовне міське середовище, широка пропаганда буцім-то більш престижної російської культури зумовили зросійщення, а, отже, — деформацію, роздвоєння психіки міських українців. Етнокультурний і лінгвокультурний розрив поміж селом та містом спричиняє розрив спадковості між традиційною сільською та сучасною міською культурою українців. Міський українець дедалі більше втрачає первинні глибинні етнопсихічні установки на ті чи інші форми поведінки і життєдіяльності. Формується інша структура цінностей, інший склад мислення, інші психічні настанови.

Оскільки національна ментальність знаходить свій вираз у національній мові, то очевидно, що зросійщення міського українського населення, яке складає сьогодні ядро нації і диктує шкалу вартостей для всього суспільства, сприяє "розмитості" української ментальності, а, отже, — винародовленню українства, його подальшій дезінтеграції.

Водночас позбутися негативних для нації наслідків фізичної та духовної агресії окупаційних режимів та активізувати загальнонаціональні консолідаційні процеси можливо лише за умови державної реабілітації природних для українського народу морально-етичних, соціальних та етно-психологічних координат, за умови державного протекціонування національній мові та культурі.

Т. Гунчак
/Нью-Джерсі, США/

ПАНСЛАВІЗМ ЧИ ПАНРУСИЗМ ?

Панславізм як течія вперше з'явився серед західних слов'ян, котрі перебували на той час під глибоким впливом західного,